

Наталія ПРИМУШКО

СИСТЕМА СЛОВОЗМІНИ ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ У ВОЛИНСЬКИХ ГРАМОТАХ XVI ст.

Серед пам'яток староукраїнської літературної мови особливо важливе місце посідають тексти ділової писемності, бо вони якнайкраще засвідчують живе мовлення різних регіонів. Юридичних документів XIV–XV ст. збереглася обмежена кількість. Вони були предметом уваги багатьох лінгвістів. Зазначимо, що морфологію українських грамот XIV–XV ст. досить детально дослідили Василь Дем'янчук [3] та Володимир Ярошенко [11]. На матеріалі пам'яток різних жанрів словозміну українського іменника ґрунтовно дослідив І.М. Керницький [5].

Морфологічна система українських грамот XVI ст. маловивчена. Однією з причин цього була відсутність збірки таких документів з цього часу. Нині історики мови мають у розпорядженні зібрання актових документів, вибраних із книг Володимирського земського суду середини XVI ст., яке підготували до видання А.М. Матвієнко та В.Б. Задорожний [7].

Грамоти є документальним матеріалом про обставини, в яких жила людина, про моральний і освітній рівень різних суспільних верств. Відповідно до цього і мова пам'яток характеризується живомовною лексикою, певними формами вираження. Записи мають багато спільного за змістом і мовним оформленням. Матеріал волинських грамот засвідчує одну особливість ведення актових документів: намагання писарів дотримуватися зразків тогочасного діловодства – так званих канцелярських штампів. Кожен запис має назву – короткий виклад того, про що говориться у документі, дату (рік, місяць, число, іноді день тижня). Такі документи характеризуються стандартними

початками і закінченнями. Іноді писарі порушували умовності офіційної мови, бо намагалися точно записувати усні повідомлення громадян. Незважаючи на це, канцелярські умовності зберігалися. Як зауважує А.М. Матвієнко, “мова судових актів періоду Литовсько-Руської держави, можна гадати, була не чим іншим, як живою мовою з домішкою старослов’янізмів, і значно рідше – латинізмів” [7; 8].

Грамоти XVI ст. містять надзвичайно багатий лінгвістичний матеріал, який засвідчує граматичну систему української мови цієї доби.

Об’єктом нашої статті є словозміна іменників жіночого роду, яку розглядаємо за числами, відмінами й відмінками з проекцією на давні основи.

О Д Н И Н А

Тексти волинських грамот XVI ст. відзначаються активним уживанням іменників жіночого роду давніх основ на *-a*, *-ja*, *-i*-основ, частково – *-ьv*-основ.

Іменники жіночого роду твердої групи (колишніх *-a*-основ) у називному відмінку однини мають флексію *-a*, напр.: *пре(р)вала греблю вода* (Граам. 1571 р., 1541), *сталася вгода* (1571, 105), *не має(т) бы(ти) вина давана* (1570, 28), *година зоста(ти) має(т)* (1577, 166), *яко вла(ст)ная дедичка вырекаю* (1570, 112), *та# дорога дели(т)* (1571, 220), *дуброва* (1571, 17), *милая па(н)на Га(н)на Богдано(в)на Хобо(л)то(в)ского* (1576, 154), *котора# ча(ст)ка спадываєть* (1570, 111) (разом 359 формовживань).

Іменники колишньої основи на *-ja* та й пізніші запозичення на *-я* мають флексію *-я* (графічно також – #), напр.: *апел#ци#...маеть ити* (1571, 151), *воля моя была* (1571, 165), *гри(д)ня стара#* (1577, 174), *была зе(м)ля це(р)ковная* (1577, 172), *ревизея ... злецена есть* (1577, 164) тощо (засвідчено 23 формовж.).

Тексти волинських грамот фіксують іменники, основи яких закінчуються непалатальним ц, напр.: *граница пришла* (1577, 196), *небо(ж)чица* (1571, 145), *половица маєт* (Граам. 215, 216),

которая ро(з)ница была (1572, 195), нера(з)делимая троица (1577, 169) та ін. (11 формовж.).

І.М. Керницький у досліджених ним пам'ятках відзначає форми ще й з палатальним **ц**, напр.: *неомытая обетниц# жигавиц# была ему* [5: 82]. Як пише Ф.Т. Жилко, “форми з непалатальним **ц** існують і в сучасних говорах, зокрема в північних, напр.: *вулиця, зовица*” [4: 26, 134].

Досліджуючи пам'ятки XIV–XV ст., С.П. Самійленко помітив, що “з іменників, які мали в давнину закінчення **-i (-u)** (у називному відмінку одн. -Н. П.), уже навіть в українських грамотах XIV–XV ст. трапляються тільки два: *княгини* (1459 р.) і *пани* (1378, 1412, 1414, 1418 р.р.)” [8: 6]. У волинських грамотах також виявлено форму княгини: *и во (в)се(м) о(т) мала и до велика кнегини ма(т)ка мо# досы(т) мне учинила* (1570, 112) (одне формовж.). Але поряд існують новіші форми, фонетично тотожні з сучасними: *кнегин#* (1569, 53), *кн(з)ин#* (1569, 65), *кнгн#* (1570, 61), *кнгня* (1571, 161) тощо (11 формовж.).

Іменник *пани* майже завжди зберігає давнє закінчення: *пани* (1569, 165), *пни* (1571, 145) (засвідчено 17 формовж.).

Як твердить І.М. Керницький, у пам'ятках XVI ст. “іменники з основою на шиплячий приголосний можуть приймати закінчення твердої або м'якої групи” [5: 82]. У волинських грамотах виявлено іменники, що мають закінчення лише твердої групи, як і в сучасній літературній мові: *и тая продажа моя* (1569, 70), *маєт теца моя* (1571, 162) та ін. (7 формовж.).

У більшості випадків іменники з давньою основою на **-i** у наз. відм. одн. у волинських грамотах характеризуються нульовою флексією. Як відомо, “вона виникла внаслідок занепаду кінцевого голосного **-ь**, хоч знак **ь** для позначення м'якості певних приголосних зберігається досі”.

У досліджених текстах засвідчено два графічні варіанти іменників колишньої **i**-основи: написання з надрядковими кінцевими приголосними і написаннями їх у рядку, напр.: *гра(н) всипана* (1577, 196), *має(т)но(ст)* (1569, 69), *має(т) его м(л)* (1577, 171), *его м(л)ст* (1577, 166), *его м(л)с)ть* (1571, 161), *ко(ж)да# ре(ч)...* *ко(н)чи(т)* (1571, 142), *сме(р)ть за(и)де(т)*

(1571, 121), *та# ча(ст) мае(т)* (1571, 144), *я(к) с# та# часть* (1567, 38) та ін. (усього 352 формовж.).

Як показують наші матеріали, у **родовому відмінку однини** іменники з основою на **-а** зберігають старовинну флексію **-ы**, напр.: *во(д)ле тоє вгоды* (1574, 106), *бе(з) вины* (1571, 153), *кро(м) ... вымовы* (1571, 116), *з ... выправы* (1576, 150), *з дубровы моеє* (1570, 73), *ве(д)ле жалобы* (1571, 135), *тоє заплаты* (1571, 118), *во(д)ле (з)годы* (1577, 173), *прошлоє зимы* (1577, 23), *ведле змовы* (1570, 103), *я маю вечно(ст)ю ω(т) кня(ж)ны* (1571, 163), *коруны по(л)ское* (1571, 134) і т. д. (усього 462 формовж.).

Як і в багатьох інших пам'ятках української мови XVI ст. в досліджених текстах після задньоязикових приголосних у род. відм. однини цих іменників виступає закінчення **-и**, напр.: *у жидо(в)ки* (1571, 164), *заплатити заруки* (1569, 66), *з осо(б)ливое ласки* (1570, 97), *у ма(т)ки* (1571, 86), *неве(ст)ки своеє* (1570, 94), *до (д)ня свта паме(т)ки* (1577, 210), *кро(м) прис#ги* (1570, 34), *с по(д)писо(м) руки* (1571, 125), *тоє ча(ст)ки доста(в)ши* (1570, 111) та ін. (усього 290 формовж.).

Зрідка в род. відм. одн. твердої групи засвідчується закінчення **-и**, в якому відбивається український збіг голосних **ы** та **и** в одному звуці. У деяких іменників виступають паралельно варіанти флексії **-ы** та **-и**, напр.: *з ... и доброты своеє* (1571, 85), *з доброты* (1571, 129); *тоє мһры (помһре)* (1577, 156), *пре(д)с#мери* (1571, 154); *не буде(т) мо(г)чи с ка(з)ни ме(ст)ское брати* (1571, 155), *до ка(з)ны за(м)ку нио(г) [о]* (1571, 155), *по(л)торы ка(ди) меду* (1577, 203) тощо (усього 11 формовж.).

В. Шимановський пояснює таке явище “боротьбою церковнослов'янської традиції і живомовної тенденції...” [10: 30]

Наше дослідження показує, що іменники з основою на **-ја** в род. відм. одн. мають закінчення **-и < һ**, напр.: *во(и)ски(и) земли Во(л)ны(н)ское* (1570, 71), *заправы гре(б)ли* (1571, 154), *ω(т) кнгни* (1577, 158), *з до(б)ро(и) воли* (1571, 148) та ін. (усього 121 формовж.). Від того самого слова зустрічаються форми на **-һ** і на **-и**, напр.: *се#(н)я пашни* (1569, 221) (2 формовж.), *дотыче(т) пашнһ дво(р)ное* (1571, 133) (2 формовж.). У пам'ятках, писаних у Києві та в Крехівському Апостолі, І.М. Керницький також

виявив форми на **-h**: *одъ домашнh, з землh*, а в молдавських грамотах лише форми на **-и**, напр.: господарь земли молдавской. Він зазначав, що “таке саме поширення родового відмінка на **-h** та на **-и** відмічає В. Курашкевич в українських грамотах XIV–XV ст.” [5: 84]

Флексія **-и** властива іменникам мішаної групи: *ω(t) межи звечи(с)тое* (1577, 172), *ω(t) теци* (1571, 163) (2 формовж.). Зрідка виступає фонетичний варіант **-ы**: *ве(д)ле тоє продажы моеє* (1569, 77) (9 формовж.).

Окрему групу становлять іменники, основа яких має кінцевий приголосний **ц**. У род. відм. одн. всі вони без винятку мають флексію **-ы**, напр.: *до границы* (1571, 17), *не має(т) моцы* (1570, 28), *в небо(ж)чицы* (1570, 92), *вла(с)ное працы мое(и) уживаючи* (1570, 90), *ча(ст) половицы* (1577, 147), *пятницы Потапе(и)* (1577, 170), *до светое тро(и)цы* (1571, 214) тощо (усього 100 формовж.). Таку появу закінчення **-ы** І.М. Керницький пояснює впливом білоруської мови, в якій приголосний **ц** твердий. Учений зазначає, що “закінчення **-ы** в іменниках з основою на **-ц** зустрічається головним чином у документах державної канцелярії, написання **-ы** можна вважати правописною звичкою, яка не завжди відбивала тодішню українську вимову. У галицьких пам’ятках вплив цей позначився в меншій мірі, тому тут запанувала форма на **-h**”.

Як показують наші матеріали, іменник пани у род. відм. одн. має декілька форм. Найпоширеніші – форми на **-е**: *у панее* (1569, 67) (10 формовж.), *ω(t) пнее Якимовое Лине(в)ское* (1577, 191) (33 формовж.), фіксуються і форми на **-ей**: *пне(и) Романово(и) Гулевичово(и)* (1570, 83) (16 формовж.), *у пане(и)* (1570, 90) (4 формовж.), на **-и**: *у пни Миха(и)ловое Кози(н)ское* (1571, 88) – 7 формовж., *ω вено пани Катерины* (1570, 108) (9 формовж.).

У пам’ятках Волині і Наддніпрянщини І.М. Керницький також виділяє форми на **-е** ехали до панее, а в галицьких пам’ятках форми на **-и**, напр.: *имhн# панеи*. Мовознавець не погоджується з думкою Х.С. Станга про те, що це вплив польської мови і відзначає, що “в українській мові є форма панія, а тому це звичайні форми родового відмінка, в яких

ненаголошена флексія **-h** у північних пам'ятках передана через **-e**, а в галицьких через **-u**". [5: 85]

Іменники колишніх основ на **-i** в родовому відмінку одн. характеризуються давнім закінченням **-u**. Таку флексію переважно мають слова на **-ть** з попереднім приголосним, напр.: *досы(т) беглости* (1577, 166), *дл# бе(з)печности* (1572, 149), *бе(з) бытности* (1569, 68), з ... *вла(д)ности свое (u)* (1577, 189), *яко вла(ст)ности своее* (1570, 96), *до Гру(н)ское гати* (1570, 49), *во(д)лугъ... звы(к)лости* (1570, 115) та ін. (338 формовж.). Спостерігаючи за територіальними діалектними одиницями української мови, відображеними у "Атласі української мови", зазначимо, що і досі у волинських говірках іменники колишніх **i**-основ у род. відм. однини зберігають старовинну флексію **-u**: *ноч[u]*, хоча поширюється і новіша форма на **-i**: *ноч[i]*. [1: 175]

Наші спостереження показують, що іменники з основою на **-u** (**-ьv-**) поряд із закінченням **-e** мали порівняно давно засвоєне з основ на **-i** закінчення **-u**. Форму на **-e** має іменник *любов*: з ... *и любве* (1576, 150) (1формовж.). Таку форму род. відм. одн. відзначає П.С. Лисенко в говірках Чернігівщини: *любове*. На думку І.М. Керницького, "форми на **-e** вживаються не тільки в пам'ятках релігійно – повчального характеру, але й у ділових документах". Мовознавець відзначив у пам'ятках Волині та Наддніпрянщини форми на **-e** іменника церковь: *на Ольшаницы уходи церькве каневское* [5: 86]. Ми виявили форми род. відм. цього іменника з флексією **-u**: *мимо це(р)кви* (1577, 187), *водле це(р)кви* (1571, 121) (усього зафіксовано 12 формовж.), що є аналогією до флексій іменників інших давніх основ, зокрема **-i**-основ.

Як відомо, іменники жін. р. з основою на **-a** у **давальному відмінку однини** у давньоукраїнській мові характеризувалися закінченням **-h**. У досліджуваних пам'ятках найчастіше фіксуються форми з флексією **-e** у ненаголошеній позиції, де **-e**-північноукраїнський рефлекс **-h**, напр.: *што во(u)не належи(т)* (1570, 92), *к дорозе* (1576, 220), *да(л) до(ч)це* (1571, 139), *склада(н)я роков заплаче пра(в)ны(х)* (1576, 194), *кн#(ж)не Га(н)не* (1575, 183), *ку велико(u) кривде* (1571, 153), *ма(л)жо(н)це мое(u)* (1575, 183), *дала ма(т)це мое(u)* (1569, 67),

ку то(и) ω(п)раве (1570, 108), тоє все ку переказе нишо(и) має(т) по(и)ти (1570, 29), ку по(с)лузе зе(м)ско(и) (1569, 86) (279 формовж.). У поодиноких випадках засвідчуємо – *e* < *h* під наголосом: *се(ст)ре мое(и) дати* (1575, 183). Паралельно вживаються слова з давнім закінченням *-ъ* під наголосом: *е(с) ми жонъ мое(и) Соломоне(и) ... ли(ст) ... да(л)* (1577, 18), *зоставуючи мнъ, сестръ свое(и) Ната(л)и* (1570, 113) (6 формовж.).

Поряд із згадуваними флексіями зустрічаються форми на *-ы*: *записаль до(ч)цы* (1566, 32) (2 формовж.).

Від іменника панія у дав. відм. одн. утворюється така форма: *дала пане(и) Миколаєво(и) Ωстиково(и)* (1569, 67), *даю ...пне(и) Дороте Петровне* (1573, 166) та ін. (усього 25 формовж.).

Як показують наші матеріали, іменники з основою на *-ја* в дав. відм. одн. зберігають давнє закінчення *-и*: *кнзи Янушово(и) ... ω(т)давали* (1571, 145), *к межи старо(и)* (1576, 220), *тещи мое(и) ... ве(р)нено* (1573, 163) тощо (усього 11 формовж.).

І.М. Керницький справедливо писав, що “під впливом іменників твердої групи, що мали в цьому відмінку закінчення *-h*, останнє поступово поширюється і на іменники м’якої групи” [5: 87]. Ми виявили одну форму на *-h*: *а тhло мое грhиное зе(м)лh ω(т)даю* (1575, 182).

Дослідник українських грамот XIV–XV ст. В. Дем’янчук зазначав, що “дуже рідко *-и* в значенні дав. – місц. речівників жін. р. на *-ја* плутається з *h*: *к пустинh*”.

Іменник *церковь* також виступає в давній формі на *-и*: *ку цркви святы(х) апо(с)то(л)* (1576, 187) (4 формовж.).

Дав. відм. одн. іменників із давньою основою на *-i* в досліджуваних пам’ятках зберігає своє первісне, старовинне закінчення *-и*, подібно до род. відм.: *ку ведомости свое(и)* (1570, 117), *его мл(с)ти нелепе(и) подобати* (1570, 105), *его м(л) ω(т)дати* (1568, 53), *служачи славное памети* (1570, 89), *ку вс#ко(и) стате(ч)но(с)ти* (1571, 148), *ку тве(р)дости* (1577, 216), *што к оно(и) части трете(и)* (1564, 31) (302 формовж.).

В. Дем’янчук писав, що “у формах род. і дав. – місц. речівників жін. р. на *-i* виступає раз *-у*- раз закінчення *-и*, ніколи не плутаючись із *-h*: печали, мысли” [3: 7]. Проте, ми не виявили

форм род. відм. на **-ы** < **и**, які відзначав І.М. Керницький: *пробачивши боязны Божей*” [5: 88].

У досліджених грамотах іменники колишньої основи **-а-** у, **знахідному відмінку однини** зберігають давнє закінчення **-у**, напр.: *вчини(в)иши вгоду* (1570, 119), *выправуючи на во(и)ну* (1570, 90), *выпра(в)у ω(т)давши* (1577, 212), *ме(ти) буду жону* (1575, 184), *милую(чи) ма(л)жо(н)ку свою* (1566, 32), *ма(т)ку свою гневи(ти) ме(ли)* (1570, 93), *беручи па(н)ну Томили* (1569, 82), *перека(з)у чинечи* (1575, 180) тощо (усього 396 формовж.).

Знах. відм. одн. від іменників з основами на **-ја** властива також старовинна флексія **-ю**, напр.: *которую (ж) волю мою и се(с) запи(с)* (1567, 46), *пре(р)вала греблю* (1571, 154), *на тую зе(м)лю выеха(л)* (1576, 220), *и неве(ст)ку нишу кнгну Янушовую* (1571, 145), *и тую выше(и) помененую куплю мою дръжати* (1570, 84), *пашню пахати* (1570, 99) та ін. (усього 43 формовж.). Такі ж форми знах. відм. одн. від іменників з основами на **-а, ја** засвідчують інші пам’ятки укр. мови XVI ст.

Від іменника *пані* (*панія*) зафіксовано форми на **-ю**, напр.: *маючи при себе ... пнюю Фалелиевую* (1576, 199) та ін. (9 формовж.).

Як твердить С.П. Самійленко, “внаслідок ствердіння приголосних **ж, ч, ш** іменники з основою на шиплячий перейшли з м’якої групи в мішану (*калюжу, кашу, кручу*)” [8: 99]. Поділяючи думку вченого, зазначимо, що у волинських грамотах XVI ст. задокументовано іменники з основою на шиплячий, які мають у знах. відм. одн. флексію **-у**: *дишу мою поручаю* (1570, 121), *мели межу* (1576, 220), *тую мою продажу* (1569, 70) (30 формовж.).

Іменники з основою на **ц** мають аналогічне закінчення. Імовірно, що приголосний **ц** зазнав ствердіння: *чере(з) границу* (1576, 196), *каменицу мою ... де(р)жи(т)* (1573, 164), *прн#(л) ... в ма(л)же(н)ство па(д)черицу* (1561, 21), *полови(ц)у маю ну(с)ти(ти)* (1577, 156), *яко мою вла(с)ную працу* (1570, 90), *нема(л)ую ро(з)ницу чинили* (1576, 195), *на свтую Тро(и)цу* (1577, 215) та ін. (39 формовж.). Проте зустрівся один випадок, коли після **ц** вжито **-ю**: *маю(т) половицю* (1570, 70).

У знах. відм. одн. іменники з колишньою основою на **-и** (**-ьv-**) засвідчені в нових формах, що збігаються з формами називного: *на церковь записа(ти)* (1571, 141) тощо (4 формовж.), *на це(р)ков* (1576, 193) (3 формовж.). Буква **-ь** в кінці слів або відсутність її вказує на ствердіння губного пригласного.

Іменники з колишніми основами на **-і** у знах. відм. однини мають нульову флексію, а кінцеві букви слів у більшості випадків написано над рядком: *бачно(ст) ме(л)* (1573, 161), *о ка(ж)дую бли(з)ко(ст) мою* (1571, 143), *дати на ве(ч)но(ст)* (1567, 48) та ін. (443 формовж.), але в багатьох випадках на письмі зберігається знак **ь**: *на вечность* (1567, 42), *во всю вла(с)ность* (1569, 69) та ін. (142 формовж.).

У волинських грамотах XVI ст. **орудний відмінок однини** іменників давніх основ на **-а** характеризується збереженням давньої флексії **-ою**, напр.: *по(д) виною нишею* (1571, 153), *(в)сякою вы(п)равою* (1570, 109), *почо(н)ши дорогою* (1571, 17), *за тою жоною своєю* (1569, 82), *вла(ст)ною рукою по(д)писала* (1571, 86), *за которою па(н)ною* (1566, 32) та ін. (279 формовж.).

Від іменника пані засвідчено форму на **-ею**: *з пнею Ми(л)кою*, (1577, 212) (7 формовж.), і від іменника панія таку ж форму, напр.: *за тою жоною своєю, панею Томилою* (1569, 82) (1 формовж.).

Тексти волинських грамот фіксують численні іменники колишньої основи на **-ја** та нові запозичення першої відміни м'якої групи, які в орудн. відм. одн. зберігають давню флексію **-ею**, напр.: *за апел#цією* (1571, 111), *за вла(ст)ною волею* (1569, 32), *и(з) зе(м)лею* (1570, 49), з ... *кнегинею Янушовою* (1571, 145), *литериею* (1577, 184), *пере(д) неделею* (1571, 155), з *всею оселею* (1571, 132), з *пашинею дво(р)ною* (1570, 20), або ... *ро(л)ею дати обовеза(л)ся* (1577, 186) та ін. (усього 73 формовж.). І досі у волинських говірках зберігається ця старовинна риса, яка є аналогією до твердої групи. Іменникам колишніх **-ја**-основ властива флексія **-ейу**: *долон[ейу]*. Хоча поширюється закінчення **-ойу** вплив твердої групи колишніх **-а**-основ: до лон *[ойу]*. Аналогічна ситуація склалася і відносно іменника земля. Сучасним говорам характерна флексія **-ейу**: *земл[ейу]*, частіше **-ойу**: *земл[ойу]* [1: 170, 171].

Як показують наші матеріали, для іменників з основою на шиплячий приголосний також характерне первісне закінчення **-ею**: *нікому не вине(н) ... о(д)но богу мл(сти)вому дшею* (1564, 24), *тою межею* (1571, 220), *с тещею* (1571, 165). Іноді трапляються форми на **-ою**, що пояснюється впливом закінчень твердих основ іменників на закінчення іменників з основами на шиплячий приголосний: *во(л)но буде его мл(сти) ... продажою моею вечно замени(т), дарова(т)* (1570, 104) та ін. (2 формовж.).

Іменникам з основою на приголосний ц в орудн. відм. одн. властиві паралельні форми на **-ою** та **-ею**: *и працею своею очища(ти)* (1570, 72), *буду(чи) до ... причи(н)цою сыну своему Лаврину* (1569, 32); засвідчено і графічний варіант на **-ею**: *працею... боронити (працею)* (1569, 55).

Досліджуючи пам'ятки Волині і Наддніпрянщини, І. М. Керницький у цій позиції відзначив закінчення **-ою**, напр.: *подь мельницею*, а в галицьких пам'ятках **-ею**: *махнуль на море палицею* [5: 90].

Досліджені матеріали дають можливість констатувати, що частина іменників з колишньою основою на **-і-** в орудн. відм. одн. виступає із давньою формою флексії **-ью**: *сме(р)тью с# ко(н)чи(т)* (1571, 142), *широкостью* (1569, 69) та ін. (3 формовж.).

Звичайно, перед флексією в пам'ятках наявні виносні приголосні, тому вона виступає у вигляді **-ю**, напр.: *зо всею справою и владно(ст)ю ... де(р)жати* (1569, 81), *з вло(м)но(ст)ю* (1577, 23), *з ведомо(ст)ю* (1564, 24), *з да(н)ю медовою* (1570, 115), *ме(д)ю не зоставуючи* (1571, 85), *с по(д)пи(с)ю руки* (1567, 40) тощо (усього 68 формовж.).

Значно частіше в одному і тому ж слові записано форми на **-ью** і на **-ю**, напр.: *ве(ч)ностью ошацованая* (1577, 202) (зафіксовано один раз), *пустили вечно(ст)ю* (1570, 109) (один раз), *яко вла(ст)ностью своею* (1570, 84) (один раз), *яко вла(ст)но(ст)ю своею* (1569, 79) (14 формовж.); *за то(ю) во(л)ностью* (1570, 89) (3 формовж.), *во(л)но(ст)ю своею* (1576, 206) (7 формовж.); *с ко(ж)дою деди(ч)но(ст)ю* (1568, 54) (1 формовж.), *и с каждою дндичностью* (1569, 71) (1 формовж.); *зо (в)сею мае(т)ностью* (Грамм. 126, 219) (2 формовж.), *зо (в)сею*

має(т)но(ст)ю (1567, 38) (5 формовж.). У сучасних волинських говірках у орудн. відм. однини іменники колишніх *-і*-основ характеризуються новою флексією *-ейу*: *сол[ейу]*. Також вживається форма *сіл [й]у*, яка, імовірно, прийшла з півночі і у волинських говірках зустрічається значно рідше [1: 176].

В. Дем'янчук писав, що в грамотах XIV–XV ст. “речівники жін. р. на *і*- мають в орудн. відм. закінчення *-ью* (*сьтью*, *печатью* – приклади наведено тільки з галицьких грамот); зрідка тільки трапляється й закінчення *-ию*: *волостию*” [3: 8].

І.М. Керницький зазначав, що “форми на *-ью* переважають у пам'ятках Волині і Наддніпрянщини, а закінчення *-ию* виступає в цих пам'ятках дуже рідко”.

Форм на *-ию* в обстежених волинських грамотах XVI ст. не знайдено. На думку І.М. Керницького, “форми на *-ью* при відповідних умовах являють собою перехідну стадію до подвоєння кінцевого приголосного основи” [5: 90].

У матеріалах волинських грамот XVI ст. не виявлено подовження приголосних перед закінченням. Як зауважує С.П. Самійленко, “подвоєння приголосних внаслідок асиміляції засвідчується в пам'ятках лише з XVII ст.” [8: 149]

Іменники жін. р. з основою на *-и*- в оруд. відм. одн. мають флексію *-ю*: *крвю брата(р)скою* (1573, 161) (1 формовж.).

У місцевому відмінку однини іменники давніх основ на *-а* зберігають своє первісне закінчення *-h*. Такі форми виявив І.М. Керницький у досліджених ним галицьких і молдавських пам'ятках: *въ православной вѣрѣ*, *в водѣ* [5: 91].

У волинських документах XVI ст. у місц. відм. одн. іменники давніх *а*-основ та нових запозичень на *-а* фіксуються переважно з флексією *-е*. Вона виступає, як правило, в ненаголошеній позиції, а отже має фонетичне походження – результат північноукраїнської рефлексії *h* як *e*, напр.: *в би(т)ве* (1573, 27), *в то(и) же вере* (1571, 148), *у выправе* (1576, 200), *при долине* (1571, 124), *в дорозе* (1576, 188), *(в) дуброве* (1576, 203), *при то(и) заставе* (1576, 211), *на тои и(н)те(р)цезе* (1570, 106) та ін. (усього 140 формовж.).

Лише в поодиноких випадках виступає *-е < h* під наголосом: *в голове* (1567, 36), *(в) личбе* (1571, 132) (2 формовж.).

Форми місц. відм. на *-е* констатує І.М. Керницький у листах молдавських воєвод до львівського Ставропігійського братства і зазначає, що “флексія *-е* в наведених прикладах має ... лише графічне значення. Її вжили деякі писарі під впливом правопису державної канцелярії з Волині та Наддніпрянщини” [5: 91].

У досліджуваних пам’ятках широко представлені іменникові форми, в яких у місц. відм. одн. перед флексією відбувається давнє чергування *з, к, х - з, ц, с*. В усіх без винятку випадках тут виступає флексія *-е*, яка, можливо, з’явилася внаслідок відомої північноукраїнської рефлексії ненаголошеного *-h*: *по которо(у) ди(в)це* (1571, 150), *по до(ч)це свое(у)* (1567, 41), *по ... каиштал#(н)це лу(ц)ко(у)* (1570, 89), *у которо(у) мл(с)ти и ла(с)це его* (1576, 208) *при ма(л)жонце мое(у)* (1565, 29), *по ма(т)це мое(у)* (1570, 113) та ін. (34 формовж.). Додамо, що зафіксовано одну форму з графічним *-э*: в заручэ (1568, 56).

Наші спостереження дають підставу констатувати, що давня флексія *-и* зберігається у місц. відм. іменників колишніх основ на *-ja*: *по до(б)ро(у) воли* (1571, 123), *в зе(м)ли Воли(н)ско(у)* (1568, 59), *по ... кнегини Ба(р)баре Миха(у)ло(в)не* (1570, 89) (34 формовж.). Виявлено одиничну форму на *-е*: *у в осо(б)ливо(у) скрыне свое(у)* (1567, 38), що відбиває вплив форм *-а*-основ. У сучасних волинських говірках місц. відм. одн. колишніх *-ja*-основ характеризується новішою флексією *-i < -h*: *у зе м л[i]*. Така форма поширюється і далі на північ [1: 172].

Від іменника пані (панія) також зафіксовано форму на *-и*: *по ма(л)жо(н)це свое(у) мило(у) пне(у) Марине* (1577, 147).

Іменники, основа яких закінчується приголосним *ц*, у місц. відм. одн. мають паралельні форми на *-и* та на *-ы*: *ничого на себе в то(у) половици не заставую(чи)* (1569, 59), *по половицы собе ро(з)ня(ти)* (1571, 135), *ω свето(у) Тро(у)цы свята ри(м)ско(г)о* (1569, 78) та ін. (усього 9 формовж.). Варіант *-ы*, мабуть, указує на твердість *ц*.

Досліджуючи пам’ятки Волині та Наддніпрянщини, І.М. Керницький відзначає лише флексію *-ы*: *на границы, въ уймицы*.

Іменники з основою на шиплячий у волинських актах XVI ст. мають флексію *-и*: *в пуци ω(бы)не(ж)ско(у) дрова брати* (1570,

115), в *то(и) речи* (1571, 145) та ін. (4 формовж.). Місц. відм. одн. іменників колишніх *-ja*-основ (груша) у сучасних волинських говірках має флексію *-i < -h* : на *груш[i]*. А давнє закінчення *-[u]* вживається рідко і поширюється далі на північ: на *груш[u]* .

Давнє закінчення місц. відм. одн. *-и* зберігають також іменники колишніх основ на *-i*: *при бы(т)ности* (1576, 193), *в ве(р)ности* (1575, 177), *в вла(ст)ности свое(и)* (1570, 98), *на має(т)ности свое(и)* (1569, 79), *в меди* (1575, 177), *в зупо(л)но(и) памети* (1569, 68) тощо (169 формовж.).

І.М. Керницький у Луцьких гродських книгах констатував аналогічні форми місц. відм. одн. іменників колишніх основ на *-i*, напр.: *на вечности*, і підкреслював: “в пам’ятках Волині і Наддніпрянщини постійно виступає *-ы*: в моцы, але в галицьких пам’ятках – *-и*: *у своюи моци*”. У матеріалах волинських грамот від цього ж слова ми також виявили дві форми: на *-и* та на *-ы* (до речі, остання вживається частіше): *при зупо(л)нои моцы* (1569, 86) (35 формовж.), *се(с) ли(ст) мо(и) при моци захова(н) бы(ти) має(т)* (1562, 72) (2 формовж.). Мабуть, така заміна *-и* на *-ы* вказує на те, що *ы* писарі вимовляли як сучасне *и*.

Іменникам колишніх основ на *-и* (*-ьу-*) властиві паралельні форми: старовинні на *-е* та новіші на *-и*: *в лю(б)ве, мл(с)ти и во (в)си(x) обычае(x) цно(т)ливы(x)* (1576, 150), *тъло ... неха(и) буде(т) поховано в це(р)кви* (1577, 182) тощо (2 формовж.).

У досліджених волинських грамотах XVI ст. форм кличного відмінка не виявлено.

1. Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2.
2. Верхратський І. Про говір галицьких лумків: Збірн. філол. секц. НТШ. – 1902.
3. Дем’янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. // Окрема відбитка із “Записок історично-філологічного відділу УАН”. – Кн. XVI. – К., 1928.
4. Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К., 1958 .

5. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: на матеріалах пам'яток XVI ст. – К., 1967.
6. Лисенко П. С. Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області. – Діалектологічний бюллетень. – Вип. IV. – 1955.
7. Матвієнко А. М. Волинські грамоти XVI ст., вступна стаття. – К., 1955.
8. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. – К., 1970.
9. Українська мова: Енциклопедія. – Київ, 2000.
10. Шимановський В. Очерки по истории русских наречий. – Варшава, 1893.
11. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV ст. – К., 1931.